

УДК 94 (477.8) 331.102.344

Л 83

Іванна ЛУЧАКІВСЬКА

**СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ РОЗУМОВОЇ ПРАЦІ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ 1939 – 1941 рр.**

У статті на основі архівних матеріалів розкриваються питання, пов'язані із соціально-матеріальним становищем інтелігенції західних областей України у період 1939 – 1941 рр. Висвітлюються основні джерела доходів різних професійних груп інтелігенції, стан забезпечення житлом, особливості взаємин на побутовому рівні. Доведено, що соціальне становище інтелігенції, як і більшості населення СРСР, в умовах утвердження сталінської тоталітарної системи у краї не було стабільним і захищеним.

Ключові слова: *інтелігенція, західні області України, середньомісячна зарплата, побутові умови, житлова проблема, суспільні фонди.*

За останні роки помітно зріс інтерес широкої громадськості до вивчення суперечливих подій у західних областях України в добу сталінського тоталітарного режиму. Історики прагнуть глибоко розібратися в тодішніх надзвичайно складних процесах, а також здобути належні уроки на майбутнє. До нового підходу в дослідженні цього періоду спонукають і відкриття архівних фондів та публікації документів, матеріалів, спогадів, які в минулі роки були практично недоступними для істориків України. У зв'язку з появою нових джерел виникають гострі дискусії навколо проблем, пов'язаних, зокрема, з висвітленням ролі і місця західноукраїнської інтелігенції в цей час. Одними з перших вдалих спроб розкрити процес радянзації краю стали роботи О.Рубльова та Ю.Черченка, О.Луцького, К.Науменка, В.Ковалюка, які присвячені радянзації західних областей України у 1939 – 1941 рр. [1, 435].

© Лучаківська Іванна, 2008

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на основі джерельного матеріалу висвітлити основні напрями соціальної політики сталінського тоталітарного режиму щодо інтелігенції західних областей України, матеріально-побутове становище працівників розумової праці в зазначений період. Географічно дослідження охоплює Львівську, Дрогобицьку, Станіславівську, Волинську, Тернопільську, Рівненську області, які у 1939 р. ввійшли до складу УРСР.

На матеріальне становище інтелігенції Західної України у 1939 – 1941 рр. впливали різні фактори, але головним було те, що як центральні, так і місцеві органи влади недооцінювали питання соціальної сфери. Слід мати на увазі і той факт, що тоді значну частину фінансових і матеріальних ресурсів республіки, як і СРСР загалом, було переведено на воєнні потреби, а це вплинуло на розподіл національного прибутку і життєвий рівень населення.

Важливим показником життєвого рівня інтелігенції була заробітна плата. У ній розрізняють номінальну (грошову) і реальну. Номінальна поділяється на нараховану і фактично виплачену після відрахування податків. Реальна зарплата виражається сумою товарів і послуг, які працівник може придбати за певну грошову зарплату при даному рівні цін і тарифів.

Наприкінці 1939 р. на працівників розумової праці Західної України було поширено законодавство СРСР, у тому числі в галузі трудового права. Державні службовці, інженерно-технічні працівники, вчителі, лікарі почали отримувати заробітну плату у розмірах, які були встановлені у СРСР.

У 1940 р. середньомісячна зарплата працівників промисловості СРСР складала 341 крб., у тому числі робітників – 324 крб., службовців – 360 крб., інженерно-технічних працівників – 696 крб. У різних галузях народного господарства зарплата була різною. Так, середньомісячна зарплата працівників будівництва складала 363 крб., транспорту – 348 крб. Працівники радгоспів одержували по 220 крб. У сфері торгівлі, громадського харчування, матеріально-технічного постачання середня зарплата працівників складала 250 крб. Працівники культури отримували 223 крб., охорони здоров'я – 255 крб., освіти – 331 крб., мистецтва – 391 крб., науки – 471 крб. Наведені офіційні дані дають тільки загальне уявлення про рівень зарплати у ті роки, тому

звернемося до конкретних джерел. У 1940 р. заробітна плата наукових працівників Львівського відділу Інституту історії АН УРСР була такою: проф. І.П.Крип'якевич – зав. відділу. Місячна ставка – 1000 крб., проф. О.А.Терлецький – ст. науковий співробітник – 600 крб. [VIII, 3].

Отже, місячна платня професора, завідувача відділу інституту у 1940 р. була у чотири рази вищою, ніж у некваліфікованого працівника, і майже у чотири рази вищою, ніж у бібліотекаря.

Заробітна плата різних професійних груп інтелігенції істотно різнилася, що позначалося на умовах життя родин. Більшість представників інтелігенції отримували 400 – 500 крб., що давало змогу зводити кінці з кінцями, утримувати родини. Але говорити при цьому про високий життєвий рівень не доводиться.

Певним додатком до зарплати інтелігенції були суспільні фонди споживання, що йшли на фінансування соціально-культурних заходів. За їх рахунок здійснювалися виплати на час хвороби, профспілкової відпустки, пенсії, на безплатне навчання, медичну допомогу, стипендії тощо.

Фонди суспільного споживання сприяли підтриманню певного матеріального рівня сімей інтелігенції. Недоліком такої системи було те, що витрати із суспільних фондів були не персоніфікованими. Робітники, службовці, інтелігенція не могли розпорядитися цими коштами на свій розсуд.

Із суспільних фондів виплачувалися різні види пенсій. На західні області УРСР пенсійне законодавство СРСР було поширене у 1940 р. Працівникам народного господарства призначалися пенсії за старістю після досягнення 60 років для чоловіків і 55 – для жінок [6, 21].

Підвищені пенсії призначалися для працівників окремих галузей, зокрема, вугільної, металургійної, хімічної, нафтової промисловості, залізничного транспорту, зв'язку, електростанцій. Такі пенсії призначалися після досягнення 50 років у розмірі 50% посадового окладу (тарифної ставки).

Для працівників науки і вищих навчальних закладів пенсії призначалися за віком чоловікам – при досягненні 60 років і наявності стажу науково-дослідницької і педагогічної роботи не

менше 25 років, жінкам – 55 років при стажі не менше 20 років у розмірі 40% від посадового окладу [5, 180].

Районні та обласні відділи соціального забезпечення повільно розгортали свою роботу, всіляко зволікали оформлення пенсійних справ. При цьому на пенсіонерів фактично поширювався “класовий принцип”. 14 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило: “До в'яснення кількості пенсіонерів у нових областях УРСР (переоблік, медосвідчення і тощо) – зобов'язати облвиконкоми і обкоми КП(б)У Львівської, Волинської, Станіславівської, Дрогобицької, Рівненської і Тернопільської областей припинити виплату пенсій таким особам: колишнім воєводам, ксьондзам, попам, генералам, офіцерам, жандармам, поміщикам, прокурорам, головам і членам окружних судів, крупним чиновникам міністерств і інших відомств, колишнім директорам і керівникам підприємств і мастків, різним комісарам, які призначалися польськими урядовими установами” [1, 2].

Така вказівка стала причиною того, що органи соціального забезпечення на місцях з великою прискіпливістю ставилися до заяв про надання пенсій від представників інтелігенції, часто відмовляли у їх прийнятті або затримували їх розгляд. Пенсії та одноразова допомога надавалися насамперед найбільш бідним верствам населення. У Львові, наприклад, до серпня 1940 р. комісії соцзабезпечення розглянули 8514 таких заяв, і за їх рішенням було виплачено 1,3 млн. крб. пенсій [III, 7].

Із суспільних фондів проводилася також виплата стипендій студентам ВНЗ та учням середніх спеціальних навчальних закладів. Розмір стипендій залежав від курсу навчання. Для першого курсу стипендії становили 130 крб., а для п'ятого – 200 крб. У жовтні 1940 р. РНК СРСР прийняла постанову про встановлення платності навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах СРСР, а також про зміну порядку призначення стипендій. Однак на західні області УРСР плата за навчання не поширювалася. Стипендії з 1 листопада 1940 р. у Дрогобицькому учительському інституті призначалися лише тим студентам, які показували добрі та відмінні успіхи [2, 2].

На матеріальне становище інтелігенції впливали рівень цін на продукти харчування, предмети побутового вжитку, тарифи послуг. У перші місяці після приходу в Західну Україну військ Червоної Армії ситуація із забезпеченням населення продуктами і товарами була вкрай складною. З цього приводу Петро Панч у щоденнику занотував: “Раніше Львів годував Варшаву, а Західна Україна – Німеччину. Ниньки Львів голодує. Обиватель запасається, а крамарі крам поховали. Те, що його вивезли до України окремі громадяни, складає хіба що 1/10 частку того, що поховано. Чекають на весну. “По весні Польща буде в своїх границях!”. Злоті на чорній біржі продавали 100 за 130 крб.” [V, 20].

Партійні і радянські органи докладали чималих зусиль для стабілізації торгівлі. Так, тимчасове управління у м. Дрогобичі 4 жовтня 1939 р. видало постанову, якою зобов’язало всіх власників магазинів організувати безперебійну торгівлю з 8 до 21 години за московським часом і торгувати за цінами, чинними на початку вересня 1939 р. “Громадяни, які скуповують товари з метою створення непотрібних запасів або спекуляції, – зазначалася у постанові, – будуть притягатися до суворой відповідальності як дезорганізатори нормального життя”. Тимчасове управління м. Львова у своїй постанові від 5 жовтня 1939 р. повідомляло про притягнення до судової відповідальності С.Шпегута, Л.Казмана, Т.Лівшиця та І.Фінкеля за саботаж і дезорганізацію нормальної торгівлі, за підвищення роздрібних цін на товари і спекуляцію [VI, 18].

З кінця 1939 р. почалася націоналізація великих торговельних закладів. Водночас створювалася система державних торговельних організацій і установ громадського харчування. У лютому 1940 р. на всій території західних областей України встановлювались єдині роздрібні і відпускні ціни на промислові та продовольчі товари, що продавались у мережі державної і кооперативної торгівлі. Зі східних областей УРСР почали прибувати вагони з борошном, гасом, сіллю та іншими предметами першої потреби.

Однак стабілізувати становище не вдалося. Узимку 1940 р. і в містах західних областей України небачено вирости черги в магазинах; різко, у 5 – 10 разів стрибнули вгору базарні ціни,

продовжувала зростати спекуляція. У магазинах не вистачало взуття, тканин, готового одягу та інших товарів широкого вжитку [VII, 4].

Значна частина населення змушена була продавати або перепродувати продукти і різні товари, що кваліфікувалося як спекуляція. Гавріїл Костельник у спогадах зазначав: “Мешканці Дрогобича дуже швидко спролетаризувалися, що аж прикро було дивитися... Зовсім позникали дамські капелюшки, запанувала простенька хустина і беретка: “гарна стать” перетворилася в негарну. А всі чоловіки виглядали як робітники, що вертаються з праці. Я не раз дивувався, звідки нараз найшлося стільки пролетарів у Дрогобичі. Коли я йшов у новому пальті, на мене зглядалися, як на недобитого буржуя, до речі, це пальто я згодом продав на прожиток” [2, 1].

У Дрогобичі з’явився політичний дотеп такого змісту: “Перед 1939 роком поляки були незадоволені тим, що євреї тримали в руках усю торгівлю; євреї були незадоволені, бо не мали доступу до державних посад, а українці хотіли вільної України. Більшовики у 1939 р. догодили всім: поляки залишились без посад, але торгують на товчку своїми речами, євреї є на державних посадах, але не можуть вижити на зарплату, а українці мають газету “Вільна Україна” [3, 3].

Низький матеріальний рівень життя викликав незадоволення серед населення, у тому числі й інтелігенції, підживлював у її середовищі сумніви та опозиційні настрої. У зв’язку з цим центральна та місцева адміністрації почали вживати енергійніших заходів для виправлення становища, що певною мірою нормалізувало товарний ринок. У липні 1940 р. економічна рада при Раднаркомі УРСР прийняла рішення про відвантаження зерна та борошна Львівській і Дрогобицькій областям для безперебійної торгівлі хлібом. В обласних центрах Західної України було реконструйовано заводи хліботресту, що дало можливість збільшити випуск хлібних виробів. Так, після реконструкції та спорудження нового механізованого цеху потужність Львівського хлібозаводу зросла у 2,5 раза, а пекарні “Лолет” – з 5 до 20 тонн печива на день [8, 120].

З весни 1940 р. поліпшилися централізовані поставки різної мануфактури, взуття, одягу, продуктів із великих міст

СРСР. Дещо поживалася закупівля картоплі, м'яса і молока у місцевого сільського населення. Було введено норми відпуску деяких товарів в одні руки, обмежено продаж товарів із торгової мережі підприємствам і установам. Значна частина продовольчих товарів спрямовувалася у громадське харчування. Уведено закриту форму торгівлі для працівників вугільної та торф'яної промисловості, електроенергетики, низки галузей машинобудування і металообробки.

І все ж у забезпеченні місцевої інтелігенції м. Дрогобича продуктами харчування основну роль відігравала торгівля на ринку. Щодо окремих видів продуктів харчування, зокрема молока, яєць, картоплі, овочів, а також м'ясних продуктів, то реалізація їх на ринках складала до половини продажу цих продуктів через державну і кооперативну торговельну мережу.

Видатки на харчування складали головну статтю сімейного бюджету інтелігенції. За підрахунками ЦСУ СРСР, у 1940 р. сім'я працівника промисловості, тобто міська сім'я, витратила на харчування із сімейного бюджету в середньому 54%, на придбання одягу і взуття – 11%. Податки, різноманітні платежі і збори забирали 4,1% бюджету сім'ї [IV, 11].

Керівництво СРСР ухвалило низку непопулярних заходів, мотивуючи це необхідністю зміцнення обороноздатності держави. У червні 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ “Про перехід на 8-годинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного відходу робітників і службовців з підприємств і установ”. У результаті тривалість робочого дня для робітників, службовців, інженерів і техніків збільшилася щомісячно у середньому на 33 години. Адміністрація підприємств і установ отримала можливість звільнитися від “небажаних” працівників. У багатьох випадках суди, не вникаючи у суть справи, засуджували до примусової праці з відрахуванням 25% із зарплати за запізнення на роботу, прогул через хворобу та інші поважні причини [VI, 18].

Бюджет держави значною мірою поповнювався за рахунок продажу населенню, насамперед представникам інтелігенції, облігацій державних позик. До відома кожного районного підприємства та установи доводився план реалізації позики. Уповноважені систематично звітувалися про перебіг продажу

облігацій. На II квартал 1941 р. для районів Львівської області, наприклад, було заплановано план поширення облігацій державної позики на суму 5 млн. 850 тис. крб. На 1 червня 1941 р. надійшло 5 млн. 744 тис. крб. А загалом у СРСР загальні суми залучених від населення засобів у результаті нав'язування облігацій сягали вражаючих цифр. У 1940 р. вони становили 18,4 млрд. крб. [1, 7].

У 1939 – 1941 рр. у Західній Україні широко використовувалися більшовицькі методи розв'язання житлової проблеми. Вже у 1939 р. почалася націоналізація житла. Так, рішенням тимчасового управління м. Рівне від 15 листопада 1939 р. націоналізовано до кінця року 250 будинків. Луцький міськвиконком своїм рішенням від 31 грудня 1939 р. ухвалив націоналізувати житлові будинки загальною вартістю від 15 тис. крб. і вище; будинки, покинуті власниками; приміщення акціонерних товариств. Будинки, які належали колишнім поміщикам, вищим урядовцям, купцям, націоналізувалися незалежно від їх вартості. У Львові у 1939 р. націоналізовано 5407 квартир, а протягом наступного року – ще 5 тис. будинків [7, 401].

У містах і містечках західних областей України внаслідок націоналізації будинків і квартир колишніх польських державних і партійних функціонерів виникла значна кількість вільного житлового фонду. Ці квартири закріплювали за офіцерами армії та міліції, партійними, радянськими, комсомольськими працівниками, а також спеціалістами різних відомств, які прибули зі східних районів УРСР. Так, лише до листопада 1939 р. Червона Армія одержала на свої потреби у Львові 41 будинок і 49 квартир, органи НКВС – відповідно 18 будинків і 951 квартиру. Однак це не розв'язувало суті питання. Тому нова влада намагалася розв'язати проблему з житлом шляхом перерозподілу наявного житлового фонду у містах. Почали здійснювати так зване ущільнення житла, суть якого полягала в тому, що до власників окремих впорядкованих квартир підселяли інших мешканців, тобто створювали комунальні квартири. Хоча вважалося, що житло вилучається у буржуазії, однак позбавляли квартир зі всіма вигодами і представників інтелігенції. Було чимало випадків, коли їх,

незважаючи на високий суспільний статус, не тільки “ущільнювали”, але й виселяли із власних будинків і квартир, конфіскували майно [VII, 9].

Незаконно відбирали квартири у представників інтелігенції, націоналізували майно, яке не підлягало цьому, і в інших областях.

І все ж частина лікарів, учителів, представників вільних професій поліпшила свої житлові умови. Вживалися заходи щодо забезпечення житлом і спеціалістів промисловості, транспорту та зв’язку, їм створювали сприятливі умови для праці й відпочинку. Так, для львівських письменників відкрито їдальню, де були доступні ціни. Квартири отримали письменники С.Тудор і В.Пачовський. У 1940 р. Львівський державний академічний театр опери і балету отримав 8 квартир для артистів.

Ученим надавалося право на додаткову житлову площу (не менше як 20 м²). У жовтні 1940 р. Раднарком УРСР зобов’язав виконкоми рад забезпечити безплатними квартирами з опаленням і освітленням медичних, педагогічних, ветеринарних і зоотехнічних працівників, які працювали на території сільських рад. У разі ненадання квартири виплачувалася грошова компенсація [4, 7].

Загалом певна частина службовців, представників різних загонів інтелігенції, поліпшила свої житлові умови, проте набагато більше їх жило в комунальних квартирах. Партійна і радянська верхівка, військові зайняли житло підвищеної комфортабельності. Згідно з постановами союзних органів, у 30-ті роки відповідальні партійні і радянські працівники, деякі посадові особи одержали право на додаткову житлову площу.

Отже, у західних областях України у 1939 – 1941 рр. робилися деякі кроки для поліпшення соціально-побутових умов життя інтелігенції. Однак цей період виявився надто коротким, неоднозначним і суперечливим, що наклало відбиток на всі сфери життя і діяльності місцевого населення. Соціальне становище інтелігенції західних областей України, як і більшості населення СРСР, не було стабільним і захищеним, хоча притаманні радянському суспільству суперечливі тенденції – до вирізнення привілейованої верхівки номенклатури та зрівнялівки

в розподільних стосунках щодо основної маси громадян – залишилися незмінними.

Для подальшого наукового дослідження теми перспективним є вивчення різних професійних груп інтелігенції, які брали участь у культурних та економічних перетвореннях 1939 – 1941 рр.

Джерела та література

I. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 516.

II. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 145. – Спр. 215.

III. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р3. – Оп.1. – Спр. 2.

IV. ДАЛО. – Ф. Р6. – Оп. 1. – Спр. 63.

V. ДАЛО. – Ф. Р6. – Оп. 1. – Спр. 216.

VI. ДАЛО. – Ф. Р6. – Оп. 1. – Спр. 120.

VII. ДАЛО. – Ф. Р221. – Оп. 1. – Спр. 267.

VIII. ДАЛО. – Ф. Р221. – Оп. 1. – Спр. 311.

1. Див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.; Луцький О., Науменко К. У роки Другої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 435 – 505; Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України // Український історичний журнал. – К., 1993. – № 2. – С. 3 – 17.

2. Більшовицька правда. – Дрогобич. – 1940. – 12 жовтня.

3. Вільна Україна. – Львів. – 1939. – 20 травня.

4. Вільна Україна. – Львів. – 1940. – 14 січня.

5. Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939 – 1958 рр.). – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с.

6. Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939 – 1941 рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 21 – 27.

7. Сварник І.І. Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 401 – 418.

8. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30 – 50-ті роки ХХ ст. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.

Лучакивская Иванна. Социально-бытовые условия жизни и деятельности работников умственного труда в западных областях Украины 1939 – 1941 гг. В статье на основе архивных материалов раскрываются вопросы, связанные с социально-материальным положением интеллигенции западных областей Украины в период 1939 – 1941 гг. Освещаются основные источники доходов различных профессиональных групп интеллигенции, обеспечения жильем, особенности взаимоотношений на бытовом уровне. Доказано, что социальное состояние интеллигенции, как и большинства населения СССР, в условиях утверждения сталинской тоталитарной системы в регионе не было стабильным и защищенным.

Ключевые слова: интеллигенция, западные области Украины, среднемесячная зарплата, бытовые условия, жилищная проблема, общественные фонды.

Luchakivska Ivanna. Social welfare of the life and activities of intellectual workers in the western regions of Ukraine (1939 – 1941). In the article on the basis of the archived materials the questions which deal with social and financial position of intelligentsia professional groups of the western region of Ukraine in the period of 1939 – 1941 are shown. The basic ways of financial receipts of different professional groups of intelligentsia are lit up, especially their housing and peculiarities of mutual relations at the domestic level. It is well-proven that social position of intelligentsia as well as the majority of population of the USSR was not stable and protected under the conditions of claim of Stalin's totalitarian regime in the region.

Key words: professional intelligentsia, Western Ukraine, average monthly salary, public welfare, domestic terms, social funds.